

Dønnesgodset.

Hovedgården og godset. Den eldste historien.

Dønnes hovedgård ligger ved nordenden av Dønna, bra lunet og skjermet av lave åser og av det lille Dønnesfjellet. Dyrkningslandet har dels myrjord, dels havavleiret, kalkholdig jord, slik som vanlig er på det flate strandlandet langs Helgelandskysten. Dønna hører til den indre skjærgården. Utenfor ligger Åsvær, et bra fiskevær, og mot øst går Ranfjorden inn mellom skogrike bygder og fjellvidder.

Gården trer fram i et riktignok dunkelt historisk lys omkring år 1200, da lendmannen Pål Vågaskalm, nevnt i Håkon Håkonsons saga, bodde der. Etter alt å dømme må det være han som har bygd kirken like ved gården. Den var et privat kapell med en muret gravkjeller under koret for eieren og hans familie, og samtidig brukt som menighetskirke. Tydelig nok var altså gården allerede omkring 1200 blitt et godssentrum. Men Snorre forteller i Olav den Helliges saga om en storbonde ved navn Grankjell og hans sønn Åsmund, som ble hirdmann, at de lå i strid med Hårek fra Tjøtta om et fiskevær i nærheten, hvor det var godt kobbeveide og dessuten egg og dun å sanke. Været ble av kongen tilkjent Grankjell. Hvis vi tør feste noen lit til dette, må det være tale om Åsvær. Imidlertid sier ikke sagaen noe om hvor Grankjell bodde - det kan ha vært et annet sted på Dønna, eller f.eks. på Løkta. Likevel må det nevnes at etter undersøkelser som ble gjort for noen få år siden for å restaurere Pål Vågaskalms steinkirke, kom det fram brannrester som tyder på at der har stått en kirke allerede før år 1200. I så fall er det sannsynlig at hovedgården meget tidlig har hatt den samme plass som senere.

Vi aner altså ved slutten av sagatiden et eiendomskompleks omkring Dønnes, en kornsikker gård med bra beiteland og litt bjerkeskog omkring, i vest Åsvær som alltid har vært matrikulert under hovedgården, og i øst et ekspansjonsområde inne i Rana. I denne forbindelse ligger det nær å minnes beretningen i Egils saga som foregår på Harald Hårfagres tid. Her fortelles om Torolv Kveldulvsson på Sandnes som sendte sine folk innover fjorden og nordover fjellet for å sanke fint pelsverk og kreve skatt av samene. Arkeologiske funn fra seinere år har gitt enslags bekreftelse på riktigheten av den økonomiske struktur som sagaene skisserer. Uten å presse kildenes troverdighet for sterkt aner vi en målbevisst, konstruktiv tanke bak oppbyggingen av Dønnesgodset. Dette eiendomskomplekset holdt sammen i mer enn 700 år, nesten fram til vår tid.

Eierne.

Mannslinjen etter Pål Vågaskalm døde ut i 1273, etter hans sønnesønn Andres Nicolaison. Et dunkelt tidsrom begynner nå, med få eller ingen kilder. Eiendommene gikk sannsynligvis over til Bjarkøy-Giske-ætten. Vi har ikke stort annet å holde oss til enn at baron Bjarne Erlingsson i 1313 testamenterte en

gård og 2 mark brent sølv til Dønnes kirke. Hans brors dattersønn junker Hans Sigurdsson samlet ved arv en rekke store jordegods. Da han døde, ble det holdt skifte i 1490 under ledelse av erkebiskop Gaute. Arven ble delt i tre hovedparter. Dønnesgodset ble behandlet som et samlet kompleks på linie med Sudrheimsgodset på Romerike og Hvalsgodset i Sogn, mens Bjarkøy-Giske-godset ble splittet. De to Erlendsdøtrene fra Losna, Ingegerd og Sigrid, fikk på sin lodd Dønnesgodset, Giske-eiendommene og endel av Bjarkøygodset. Der ble siden en deling slik at hele Dønnesgodset og det nordlige av Bjarkøygodset med rettigheter og eiendommer, blant annet i Senja og på Sørøy gikk i arv til Erik Ottosen Rosenkrantz, den berømte lensherren på Bergenhus. Gjennom hans datter Anna som var gift med Frantz Rantzow, gikk godset i arv til Henrik Rantzow, herre til Schöneweide. Han fikk brev og patent på adelige friheter og rettigheter for Dønnesgården. Den ble fritatt for leding og tiende, og eierne fikk rett til å kreve arbeidsplikt av de nærmeste leilendinger, likeså sikt- og sakefallsrett innenfor godset, dvs. anklagemyndighet og inntekt av bøter.

Antagelig med de samme rettigheter for hovedgården ble godset i 1651 solgt til lensherren over Nordlandene Preben von Ahnen. I skjøtet av 4. januar 1651 har vi den eldste bevarte fortegnelse over Dønnesgodset. Her er foruten Dønnes hovedgård også Mindnes i Tjøtta og Gautvik i Leka nevnt som "frigårder" (omtrent synonymt med adelig setegård). Ennå i dette skjøte hører deler av Bjarkøygodset i Senjen og Tromsø fogderi med under Dønnes. Preben von Ahnen ble imidlertid amtmann i Bratsberg etter innføringen av eneveldet i 1660-årene, og han solgte godset i 1675. Dette hadde da i noen år vært forpaktet av Niels Lindschow og siden av Lorentz Frantzen, begge borgere av Trondhjem.

I skjøtet av 28. september 1675 - et usedvanlig vakkert skinnbrev med vedhengende segl i elfenbens kapsler - er eiendommene i Senja og Troms borte. Til gjengjeld er godset i Bodø fogderi utvidet med Hernes frigård og endel andre gårder i Bodø og Gildeskål. Her er altså foruten hovedgården tre frigårder, Gautvik, Mindnes (Møndenes) og Hernes. Det er spørsmål om Mindnes og de gårdene som er nevnt under den, er levninger av et Tjøttagods som vi ikke vet noe om siden Håreks tid.

Den nye eieren var Peder Christophersen Tønder, "commissarius og tolder" i Trondhjem, visstnok teolog av utdannelse. Han hørte til en nylig innvandret slekt fra Tønder i Sønder-Jylland og hadde bodd tre år i Frankrike. Han giftet seg med Folken Fremersdatter, som var enke for annen gang etter å ha vært gift med de to tidligere forpaktere av Dønnesgodset. Først etter noen år flyttet Tønder nordover, og i 1691 ble han utnevnt til amtmann i Nordlandene (Nordland og Troms), men fikk tillatelse til å bo på Dønnes da den gamle lensherreresidensen Bodøgård var forfallen. For første gang på flere hundre år bosatte nå gårdens eier seg på stedet. Mens de

danske adelsfamiliene som hadde eid gården, var fullstendig anonyme for folket, markerte Tønder, at han ville innlede en ny slektstradisjon. Han begynte å bygge opp hovedgården og anla en hage. Den gamle kirken som fremdeles hørte gården til, satte han i god stand og forandret den noe. På sørsiden av koret bygde han et gravkammer for seg og slekten. Der står nå 22 kister.

Dønnesgårdens gamle rettigheter var falt bort ved statskuppet i 1661. Men da det nå var åpnet adgang for uadelige til å få adelsprivilegier, benyttet Tønder seg av dette. Gården beholdt tiende - og ledingsfrihet, og eierne fikk sikt - og sakefallsrett (kongebrev av 10. februar 1679). Siden fikk han også gjort eiendommen til et stamhus. Dette var en ordning som gikk ut på at godset, som måtte ha en viss ganske stor matrikkelverdi, ikke kunne selges eller pantsettes. Det kunne heller ikke tas utlegg i det, og arvegangen var fastsatt ved visse regler. Dertil hadde eierne visse forpliktelser overfor den nærmeste slekt.

Av det testamentet som Tønder satte opp 19. januar 1694, noen måneder for sin død, fremgår det at han ved kongebrev av 9. januar 1684 hadde fått "jus testamenti" til å disponere fritt over sine eiendommer. Selv hadde han ingen livsarvinger og var ved sin død også enkemann. Stamhuset, dvs. det sentrale av godset der nord, i alt vesentlig innenfor Helgelands fogderi (alltså ikke Hernes og Gautvikens gods), skulle disponeres av hans svigerinne Maren Schielderop, enke etter sogneprest Oluf Tønder, i Trondhjem, inntil hennes yngste sønn Reinholt Tønder, (f. 1681) ble myndig. Moltuens gods i Trøndelag, som Tønder eide, skulle gå til Reinholts eldre bror Arnoldus Tønder (f. 1670). Resten, bl.a. endel jordegods i Meldalen, ble delt mellom de mange brorbarn, idet Tønder bemerket at døtre og sønner skulle arve likt da "de alle er meg like kjære". Tønder var altså ved sin død en meget formuende mann.

Den del av godset som Tønder gjorde til stamhus, ble siden hovedbestanddelen i Dønnesgodset; kjernen var de eiendommene som fra tidlig tid hadde hørt til, nemlig Nord-Dønna, øyene omkring og strøket i den ytre del av Ranfjorden. Skiftet etter Peder Tønder ble avgjort først utpå høsten 1701 etterat Maren Schielderop var død samme år. Augustinus Olsen, en prestesønn nordfra, hadde i noen år bestyrt eiendommen. Han ble i 1695 gift med Reinholt Tønders søster Christiane Charlotte. De bosatte seg på Vandved. Dette ekteparet fikk en stor etterslekt hvorav flere tok navnet Tønder.

Nå gikk det slik at da Reinholt Tønder høsten 1704 reiste nordover for å overta sin arv, omkom han i en storm utenfor Alsten. Endel dokumenter som han hadde med, ble merkelig nok reddet og kunne siden legges fram ved skiftesamlingen. Om det dramatiske forliset der amtmann Ove Schielderop også var med, men ble reddet, skrev både Petter Dass og Marcus Volqvartz

sørgedikt. Volqvartz' dikt var skrevet til en kjent melodi; det ble nesten til en folkevise.

Overensstemmende med Peder Tønders testamente arvet nå Reinholts eldre bror Arnoldus Tønder (f. 1670, d. 1711) stamhuset med hovedgårdene Dønnes og Mindnes. I 1705 giftet han seg med Marie Anna Emahus, datter av oberst Hans Emahus på Frosta. Ekteparet fikk to døtre og tre sønner. Av dem var det bare datteren Maren Dorthea, gift med kjøpmann Ole Todal i Bergen, og sønnen Hans Emahus Tønder (f. 1710, d. 1752) som etterlot seg noen slekt. Da hans mor giftet seg i 1714 med overauditør Brønlund, ble det satt opp et skifteregnskap som gir god oversikt over godset. Stanhuset omfattet da 107 matrikulerte leilendingsgårder (antall bruk er ukjent) med en samlet skyld på 207 våg og til en verdi av 8.400 rd. Dertil kom hovedgårdene Dønnes og Mindnes med en skyld på henholdsvis 17 våg ½ pund og 2 våg og vurdert til 858 rd. og 100 rd. Et nytt skifte ble holdt etterat Marie Anna Emahus døde i 1721. Disse oppgjørene gir et godt innblikk i verdien av eiendommene og det utstyr og inventar av enhver art som fantes på gården. Derunder også beholdninger av korn, malt, fisk, salt o.a., likeså båter, garn, sjøhus og rorbuer i Åsvær.

I Peder Brønlunds tid ble Dønnesgården rammet av to ildebranner. Men Brønlund var visstnok en dyktig forretningsmann. Han forsøkte seg med saltbrenneri, visstnok også brennevinsbrenneri. Men slike bedrifter hadde neppe livets rett på Dønnes hvor det var snaut med brensel. Dette måtte i alle fall føres ut fra Rana. Derimot søkte nok Brønlund å øke inntektene på annen måte.

Hver leilending hadde plikt til å skysse proprietæren gratis en gang om året en viss veilegde - visstnok ut fra den tankegang at eieren hadde behov for å inspisere sine gårder. Nå innførte Brønlund - likesom endel andre proprietærer - den ordning at hver leilending uansett gårdens størrelse skulle betale en halv daler, senere forhøyet til 1 daler fast pr. år i tillegg til landskylden, altså i stedet for skyss in natura. Denne "skyssferden" eller "fornskapsdaleren" skapte stor misnøye til en begynnelse, ikke minst fordi den var lik for alle, uansett brukets størrelse. Så innførte han også en "skogtiende". Alle leilendinger hadde rett til gratis trevirke til husbehov. Men nå hadde mange bygd "bondesager" inne i Rana; leilendingene hogg tømmer og saget bord til salg eller båtbygging. Brønlund og andre proprietærer krevde nå avgifter av tømmer som ble solgt eller saget, likeså tomteleie for bondesagene. Ranværingene sendte representanter til København. De førte også flere klagemål som amtmannen tok opp på tinget. Brønlund måtte nok delvis bøye seg, men i det store og hele ble både årsavgiftene og bygselpengene (innfestningssummen) noe hevet, og skogtienden ble beholdt, alt sammen en følge av økonomisk oppgang, synkende pengeverdi og stor etterspørsel etter jord.

Marie Anna Emahus' eldste sønn Ole ble sjømann og døde i Dublin i 1728. Broren Hans Emahus Tønder tok ansettelse ved

tollvesenet i Bergen, men kom hjem da Brønlund døde (1738) og overtok godset. Han ble gift med Else Marie Greve (f. 1705 d. 1761). Deres eneste barn var en datter som ble døbt Marie Anna Emahus (f. 1731, d. 1802). Hun ble i 1751 gift med kaptein Isach Jørgen Coldevin (f. 1724, d. 1794). Dermed begynte en ny slektstradisjon. Hans slekt var flyttet inn kort før år 1600 fra Danmark. Faren Morten Isachsen Coldevin var sjøkaptein og hadde en ganske tallrik familie i Trøndelag. De fleste var offiserer eller jordegodseiere. Da Hans Emahus Tønder døde i 1752, bare ett år etterat datteren var gift, overtok Coldevin den faktiske ledelse på Dønnes. Han gikk da ut av militærtjenesten og fikk senere grad av oberstløytnant.

Isach Jørgen Coldevin har etterlatt seg en mengde brev og aktstykker av forskjellig sort, dertil også innlegg, skrevet av hans motparter i stridigheter som han kom opp i. Med ham fulgte - så synes det - en viss ny livsstil. Offiserene var datidens arkitekter. Derfor kan vi gå ut fra at det var han som gav våningshusene på Dønnes den form de senere hadde i lang tid. Der var fire to-etasjes 45-50 alen lange bygninger som dannet en firkant. En hovedakse førte fra fjøsgården (uttunet) gjennom en port til inntunet og videre ut til hagen. I rett vinkel med den aksen førte en allé opp til våningshusene, antakelig i en port gjennom den fjerde bygningen. Men denne ble med tiden revet fordi den stengte for utsynet, og erstattet med to små portbygninger som flankerte innkjørselen fra alléen. Dette var en vanlig planløsning ved større gårdsanlegg på den tid.

Samtidig med Isach Coldevin virket titulærbiskop og sogneprest Nicolay Friis i Bodø som kasserer for Misjonskollegiets kirker i Nordland. Meget fortjenstfullt satte han i gang reparasjon og utsmykking av en rekke kirker på Helgeland. Han var en mann som elsket prakt og forstod seg på kirkekunst, men han brukte nok urimelig mange penger. Flere av hans bygningsarbeider ble utført etter plan og med tilsyn av Isach Coldevin. Men etterat Friis var gått av, kom Coldevin i en langvarig strid med Misjonskollegiet om Dønnes kirke.

De økonomiske forhold omkring kirken på Dønnes var uklare. Den hadde alltid tjent som vanlig kapell. I 1738 ble Nesna skilt fra Alstahaug som eget prestegjeld, og Dønnes ble eget annekssogn med bestemte grenser. Videre ble Herøy skilt ut fra Alstahaug i 1767, og flere gårder ble da lagt til Dønnes sogn. Men kirken eides av proprietæren, og han skulle holde den i stand; han ytet også gratis "natthold" for prest og klokker når de kom for å holde gudstjeneste hver fjerde søndag. Nå krevde oberstløytnant Coldevin at kirketienden av gårdene i Dønnes sogn skulle tilfalle ham for vedlikehold av kirken; likeså mente han seg berettiget til fisketienden av Åsvær. Det ble en lang strid, og det vanket sterke ord på begge sider. Coldevin ville nekte prest og klokker natthold, og han truet med å rive ned kirken og bruke materialene til ny hovedgård, og inventaret ville han selge. Biskopen, som representerte Misjonskollegiet i København, tilbød å kjøpe

kirken, men prisen som ble budt, var etter Coldevins mening et rent skambud. Da Isach Coldevin døde i 1793, hadde Misjonskollegiet allerede gjort forberedelser til å bygge en ny kirke på Glein. Enken Marie Anne Emahus solgte endelig kirken til Misjonskollegiet i 1796.

I 1666 hadde Jochum Irgens fått skjøte på all statseiendom i Nordland og Troms som oppgjør for leveranser under de foregående kriger. Da Irgens døde, var boet konkurs, og Lorentz Mortensen Angell i Trondheim tok utlegg i det meste av Irgensgodset på Helgeland, altså gammelt statsgods. Resten av statsgodset på Helgeland gikk til Irgens' svoger, baron Jacob de Petersen i Amsterdam. Det ble siden kjøpt av Johan Chr. Hvid på Vevelstad, en samtidig av oberstløytnant Isach Coldevin.

Omkring 1740 hadde Petter Dass d.y., en sønnesønn av dikterpresten, begynt å bygge opp et gods omkring Tjøtta. Han hadde arvet en del av Angell-godset etter sin mor Rebecca Angell, og i 1750 kjøpte han allmenningene i Helgeland av staten. Det var høyfjellet og den øvre del av dalene, som ennå ikke var bebygd. Stort sett var bureisingen bare nådd godt og vel en mil opp fra fjordbotnene, altså en veldig eiendom, som nettopp da holdt på å bli tatt i bruk. Men de to skjøtene som Rentekammeret hadde utstedt, først til Irgens i 1666 og siden til Petter Dass, stod avgjort i strid med hverandre. Staten hadde solgt allmenningene to ganger, og rettskraften ved det siste salget kunne bare opprettholdes ut fra hevd. Nå gikk det slik at oberstløytnanten på Dønnes kjøpte hele Petter Dass' gods da han døde i 1760. Dermed kom Coldevin i strid både med Johan Hvid som hadde sine rettigheter fra Irgens, og med Jacob Sverdrup på Laugen, som representerte sin mor Margrethe, født Angell på Nord-Herøy.

Etter 1760 var staten i store pengevanskeligheter. En finansmann fra Hamburg ved navn Heinrich Schimmelman ble tilkalt, og han tok initiativet til en skattelov som var helt urimelig i Norge hvor de fleste ennå levde langt på vei i naturalhushold. Hvert individ over 12 år skulle betale 1 daler om året i skatt, om nødvendig etter prinsippet "den rike hjelpe den fattige". Proprietærene var ansvarlige for sine leilendinger, og husbondsfolk for sine barn, tjenere og husmenn. Vestlandet fikk sin "strilekrig". I Nordland meldes ikke om uro, kanskje fordi omtrent alle bønder var leilendinger. Men oberstløytnanten fikk et skattekrav på 6660 rd. i restanser. Derav falt 4405 rd. på godset etter Petter Dass, og 2255 rd. på Dønnesgodset. Denne skatteregningen var antakelig årsaken til at han solgte det meste av godset etter Petter Dass, derav en stor del til den senere assessor Hans Morten Sommer som også hørte til godseieraristokratiet på Helgeland. Hans mor var nemlig søster av Petter Dass den yngre, og broren var gift med Coldevins søster Tobina. Sorenskriver N.G. Brodtkorb kjøpte Tjøtta hovedgård. Men Coldevin beholdt allmenningen i Rana, siden kalt "Ranens rydninger". Dette ble en meget verdifull del av Dønnesgodet da

de vidstrakte, øvre skogbygdene i Mo og Hemnes nettopp da ble bebygd.

Blant de aktstykker som oberstløytnant Coldevin etterlot, kan nevnes endel nøyaktige observasjoner, tatt to ganger i døgnet gjennom året 1770 av barometerstand, temperatur og vindretning, likeså en alminnelig karakteristikk av været. Dette er antakelig de første eksakte observasjoner som er utført i Nord-Norge.^{x)}

Ekteparet Marie Anne Emahus f. Tønder og Isach Jørgen Coldevin hadde 12 barn, men bare en av dem kom til å spille noen rolle i godshistorien. Det var den eldste sønn, døpt Hans Emahus Tønder (f. 1754, d. 1835). Han studerte jus, ble examinatus juris og var en tid ansatt ved et regjeringskontor i København. Siden skaffet han seg tittel av krigsråd uten at dette gav noen militær stilling. Han var gift med Martine Sophie Leganger, datter av prost Erich Leganger i Rødøy. Krigsråden utløste visstnok alle sine søsken, kanskje med unntak av den eldste søsteren Stinchen som ble gift med handelsmann Christen Dass i Lurøy. Denne familien tok siden det gamle familienavnet Dundas.

Godset ble altså stort sett holdt samlet. Fra krigsråden er det ikke på langt nær bevart et så allsidig arkiv som fra hans far, vesentlig bare jordebøker. Likevel må det nevnes at mens krigsråden i farens siste tid bodde på Mo gård i Rana og bestyrte rydningsgodset, blusset atter den gamle striden opp om skogtienden og "fornskapsdaleren". Den såkalte "skyssferden" var nå blitt forhøyet fra ½ daler til 1 daler. Rydningsmennene klaget også over at proprietærene krevde en ulovlig bygsel (innfestningssum) "og på denne måte forverver våre jorddrotter seg store penger og sitter i god rolighed og holder seg vel i alle måter". (Taranger: De Haalogalandske almenningers retslige stilling.) Det hadde nok rydningsmennene rett i. Men prisene var stigende, og proprietærene Coldevin og Brodtkorb kunne vise hen til at de store brukseierne sørpå utnyttet sine rettigheter langt strengere overfor leilendingene.

Under krigen 1807-14 var krigsråden sjef for kystvernet på Helgeland, men om dette er lite kjent. Som jordbruker brakte han nok med endel nye impulser fra Danmark, således skal han ha innført en ny storferase, han anskaffet en

^{x)} Rettsforholdene omkring allmenningssalgene er behandlet av professor Absalon Taranger i Nordlands Amtsformandskabs Forhandlinger for 1892, bilag 91: 'De Haalogalandske Almenningers retslige stilling'. Se også 'Jordegods og storgårder i Nord-Norge' (1943) og 'Rana bygdebok', bd. 1 (1963), begge av Axel Coldevin. I sistnevnte bok er også redegjort for hvordan de meteorologiske overservasjoner ble til. Opplysninger om Dønnes gård, gods og kirke er også gitt i Dønna bygdebok av s. forf. Aktstykker vedrørende striden om Dønnes kirke finnes foruten i Dønnesgodsets arkiv også i bispearkivet i Trondheim. Endelig kan nevnes at eiere av Dønnes til dels forpaktet tienderrettigheter og kirkegods, slik at regnskaper over disse til dels er bevart i Dønnesarkivet.

treskemaskin og han bygde et steinfjøs. På disse områdene var han nok den første i Nord-Norge. Da det ble utskrevet en tvungen aksjetegning (feilaktig kalt "sølvskatten") i 1816 til et grunnfond for Norges Bank, ble krigsråden pålagt å skaffe 2000 spd. i rede sølv. Den nest største kapitalist på Helgeland var Johan Brodtkorb på Tjøtta, men han betalte bare 1000 spd. Noe av forskjellen skrev seg kanskje fra at ytelsene var beregnet etter formue, ikke etter inntekt. På Tjøtta bestod velstanden for endel i tienderrettigheter.

Krigsråd Coldevin og hustru hadde fire sønner, men ingen døtre. Den eldste, Isach Jørgen Coldevin (f. 1802, d. 1885), som ble gift med Anne Cathrine Bech Walnum fra Nord-Herøy (f. 1803, d. 1893), overtok slektsgården og ca. tre fjerdeparter av godset, idet han løste ut sine brødre Erich Leganger Coldevin, som var handelsmann på Melbo, og Hans Emahus Tønder Coldevin, som var lege. Den yngste broren Jacob Zacharias Herseter Coldevin (f. 1811, d. 1901) fikk rydningsgodset i Nord-Rana. I yngre år drev han gård på Bertnes i Bodin, fra ca. 1870 bodde han på gården Revelen i Mo.

Isach Coldevin på Dønnes fikk liten teoretisk utdanning, derimot endel juridisk praksis ved at han som ung mann var kontorfullmektig hos sorenskriveren i Salten og en tid endog konstituert i embetet. Med støtte i sin juridiske erfaring pleide han selv å ordne opp i alle tvister mellom leilendingene, og han foretok utskiftninger av jord. I minnet ble han stående som representant for den gamle tid, en jorddrott, enslags patriark og landadelsmann.

Et økonomisk og sosialt tidsskifte.

Underlig nok var det aldri tale om å utnytte skogene i Rana med sagbruksdrift i større stil, slik som det ble gjort på, godsene sørpå. Et lite sagbruk ble anlagt på vestsiden av Revelfossen allerede i 1600-årene. Det ble siden drevet av Hans Morten Sommer og etter ham av oberstløytnant Coldevin, men hele tiden i det små. Jacob Z. Coldevin bygde et nytt sagbruk på østsiden av fossen uten at det ble noen stor drift. På samme sted bygde staten et større bruk i 1900 for å utnytte tømmeret fra de skoger som staten da hadde kjøpt.

Brødrene Isach Jørgen og Jacob Z. Coldevin som eide det meste av skogen i Rana (Mo, Hemnes, Korgen) så med forferdelse på den ruinerende hogst som ble drevet i Vefsn og Bindalen av engelske og norske skogspekulanter omkring 1870. De fikk også gode tilbud, men ønsket ikke å selge. På Dønnesgodset var ordningen den at leilendingene kunne drive ut tømmer i skogen etter anvisning og mot å betale skogtiende. De saget det på sine små bekkesager, bygde båter og drev annen hjemmeindustri. Båtbyggingen hadde tatt et veldig oppsving. Omkring 1880 ble det bygd nær 3000 båter om året i Rana, så ranværingene dominerte fullstendig båtproduksjonen i Nord-Norge.

For bøndene på de små gårdene var det en livsbetingelse å få utnytte skogen så liberalt. De to brødre Coldevin så dette klart, og de hadde en sosial samfølelse med leilendingene ut

fra den gamle slektstradisjonen. Men skogene ble ikke forstmessig drevet. Mye tømmer ble hogd uten utvisning og uten at det ble betalt skogtiende. Så fulgte det rettssaker og trette. Noen skogvernlov eksisterte ikke dengang. Båtbyggingen krevde også et særskilt utvalg av materiale, for det første mest mulig kvistfrie bord, og dernest helvoksen krokved til spant i båtene. Eierne fryktet for hvordan det ville gå om hver bonde fikk disponere skogen fritt. Følgelig ønsket de ikke å selge til andre enn stat eller kommune forat samfunnsmessige hensyn kunne bli ivaretatt.

Merkelig nok varte det en tid før myndighetene forstod dette problemet. Leilendingsvesenet var så grunnfestet i tradisjonen at få tenkte på noen forandring. Men nye sosiale tanker vant terreng. Leilendingsvesenet ble under de nye forhold til vantrivsel både for proprietærer og bygselbønder. Ordningen var ikke lenger tidsmessig. Med den synkende pengeverdi var godsdriften blitt lite lønnsom. Man regnet at den gav snaut 4% av kapitalen etter vanlig jordpris. Årsaken vil en lett forstå av følgende:

I romanen "Børn av Tiden" har Knut Hamsun gitt uttrykk for den dype forskjell i synet hos den gamle og den unge generasjon. Proprietær Coldevin diskuterer med sin sønn, konsul Fredrik Coldevin om godsdriften. Faren vil ikke selge noe av sitt jordegods. "Men far, du tjener ikke på det," sier sønnen. "Nei, kanskje ikke. Å nei, jeg tjener ikke på det. Skal man tjene på alt? Men hvis vi nå gjorde oss mindre, din mor og jeg, hvis vi solgte vekk og fikk penger og middel, så hadde vi jo bare noen penger å se på og ikke noen stor jord. Og hvem skulle folk ha å gå til når noe stod på, hvis de ikke lenger hadde din mor og meg?" Sønnen syntes nok dette var stort og vakkert, men det var dødt, og han hadde rett. To livssyn støtte sammen, og Hamsun så riktig: De gamle proprietærene resonnererte ikke rent økonomisk. De var bundet av tradisjon og patriarkalsk tankegang.

Kontraktforholdet mellom leilendinger og proprietærer på Dønnes var overmåte konservativt, likesom på de andre Helgelandsgodsene, kanskje med unntak av Angell-stiftelsen, som til dels innførte nye regler. Gårdene ble alltid bygslet bort på brukerens og hustruens levetid "så lenge hun i ugift stand forbliver". Svært ofte var det også tatt inn i kontrakten at de gamle skulle ha rett til kår og eventuelt pleie i alderdommen. Allerede dette var en meget langsiktig klausul som gjorde det vanskelig å selge en gård. Både staten og de private hadde tidlig begynt å kreve såkalt bygsel, dvs. en bestemt innfestingssum ved tiltredelsen. Om denne kunne det akkorderes. Loven hadde nok satt en viss grense for bygselsummen, men den ble ikke overholdt, verken av staten eller private. Til enkelte tider var det nok endel diskusjon om lovligheten, men for bonden var det av største betydning at bygselsummen sikret ham livsfeste. På Østlandet forekom det ofte at bøndene bare fikk forpakte gården, men da kunne de oppsies. I Nordland var bygselforholdet av en særlig betydning

fordi leilendingen var sikret overfor kreditorer, noe som gav en stor økonomisk og sosial stabilitet i en tid da så å si hver mann hadde gjeld i Bergen. Dertil kom at det var blitt hevd at sønn skulle følge etter far på gården. Landskylden, den egentlige og opprinnelige årsleie, ble helt til det siste fastsatt etter Kristian 5.s lov.^{x)} Den kunne variere fra litt over 1 spesidaler pr. år ned til 8 eller 12 skilling. De fleste betalte 32 sk. Dertil kom skysspenger med 2 spd., uansett gårdens størrelse. videre tredjeårstage, som gjerne ble regnet til en femtedel eller en sjettedel av landskylden. Mange gårder betalte også "arbeidstoll" fra 4 opptil 21 sk. Dette var en gammel levning fra den tid Dønnes hadde adelsrettigheter. Da hadde bøndene teoretisk arbeidsplikt på hovedgården fra 1 til 3 à 4 dager om året. Dette ble altså siden avgjort ved penger.

I 1874 gav Isach Coldevin en oversikt over de gjennomsnittlige årlige godsinntekter han hadde hatt i tiden 1831 - 1874. Oppgavene var avgitt til en offentlig kommisjon.^{xx)} Det gjelder her gjennomsnitt av rene jordeboksinntekter. Mange leilendingsbruk hadde husmenn som betalte en nærmest symbolsk avgift til proprietæren - det kunne dreie seg om 6 a 8 sk. pr. år. Hva skogtienden innbrakte. er ikke oppgitt. Den dreide seg om 8% av den vanlige tømmerverdi. I Sør-Rana ble skogtienden forresten beregnet pr. båt, 32 sk. for en åttring, 20 sk. for en seksring og 16 sk. for en færing. Landslott var det tale om bare ved notfiske. men not ble ikke brukt på Helgeland før 1860-årene.

Følgende oppgaver er fordelt på herredene etter de grenser som gjaldt i 1875. Dog er antall bruk i Herøy, Stamnes, Alstahaug, Tjøtta og Vevelstad slått sammen under betegnelsen "Alstahaug fjerding".

	<u>Antall bruk</u>	<u>Matr.skyld</u>			<u>Inntekt</u>			<u>Samlet inntekt</u>		
		spd.	ort	skill.	Landskyld spd.	Bygsel spd.	Bygsel sk.	spd.	sk.	
Gildeskål	3	2	1	12	9	116	2	60	12	56
Rødøy	2	4	2	23	20	76	10	108	31	64
Meløy	5	1		23	5	40	2	60	7	100
Lurøy	8	5	3	18	28	67	24	3	52	70
Nesna/Dønna	136	118	2	9	368	5	280	30	648	35
Hemnes	85	76	1	4	240	5	177	106	417	111

^{x)} I Norske Lov (N L) er bestemmelsene om leilendingsvesenet samlet i 3. boks 14. kapitel.

^{xx)} Ut fra de sørgelige erfaringer man hadde gjort i Vefsn og Hattfjelldalen, var det blitt foreslått for regjeringen å modernisere leilendingslovgivningen. Ved kgl. res. av 8. mars 1879 ble en kommisjon nedsatt, og den fremla et stort materiale i Ot.Prp. nr. 10 (1888).

Mo	53	45	1	9	107	37	122	38	229	75
Herøy		36	3	21	145	13	118	76	263	89
Stamnes		12		10	42	59	23	92	66	31
Alstahaug	101	5	4	14	22	75	20	79	43	34
Tjøtta		22	4	12	74	45	46	90	121	15
Vevelstad		4	3	3	12	105	10	11	22	116
Vefsn	21	22	4	7	53	45	33	93	87	18
Brønnøy	<u>13</u>	<u>10</u>		<u>14</u>	<u>32</u>	<u>11</u>	<u>12</u>	<u>98</u>	<u>44</u>	<u>109</u>
	427	369		11	1162	99	886	104	2049	83

Tallene ovenfor gjelder bare det gods som ble administrert fra Dønnes, herunder Sør-Ranens rydninger. Om Nord-Ranens rydninger som eides av Jacob Z. Coldevin, er lite arkivstoff bevart, men det kan opplyses at da dette godset ble solgt i 1888 til staten, bestod det av 123 serskilt matrikulerte eiendommer og dessuten noen umatrikulerte plasser i allmenningen. Eiendommene hadde en matrikkelskyld av 324 mark eller nær 100 daler etter gammel skyld. Til vurdering av eiendommene kan nevnes at der på disse gårdene var 140 hester, 1100 storfe og 1300 småfe. Besetningene var seivfølgelig ikke med i kjøpet. Dette rydningsgodset ble solgt for kr. 120.000, en pris som dengang ble ansett for å være såpass drøy at staten lenge betenkte seg på å kjøpe den.

Hele godset bestod omkring 1880 av 550 særskilt matrikulerte eiendommer med en samlet skyld på vel 450 daler. Dertil kom hovedgården som var vurdert til 19 daler, 3 ort og 22 skilling (gml. takst 17 våg, 12 skilling, ny skyld 67,51 mark). Dette var den høyeste matrikkelverdi for noen gård i Nord-Norge. Ca. 20 husmannsplasser hørte til hovedgården, deriblant Åsvær.

Det lar seg ikke gjøre å angi nøyaktig den inntekt godset gav, blant annet fordi der ikke er gitt noe regnskap for hovedgården. Den godsinntekt som kalles arbeidstoll eller arbeidspenger og som hvilte på de gårdene som i lengst tid hadde hørt til godset, var som før nevnt en levning fra en tid da Dønnes hadde adelsrettigheter. De nærmeste leilendingsgårdene utførte pliktarbeid in natura. Når det gjaldt gårdene i Rana, ble visstnok arbeidspenger også likvidert in natura ved at leilendingene i alminnelighet hvert år hogg tømmer og ved som ble lagt opp i flåter og seilt utover til Dønna. De ble landsatt i Steinsvika, og der var det gårdmennes (de nærmeste leilendinger) plikt til å arbeide en dag med å bringe tømmeret opp over flomålet.

I 1800-årene førte eierne noen få prosesser som er referert i arkivet. Den første ble reist av Jacob Coldevin mot enken Anne Davidsdatter Eiterå. Ved dom i 1846 vant enken saken. Såvidt det kan ses av dokumenter, førte Isach Coldevin bare to prosesser. Den første, kalt Bleikvasslisaken, gjaldt visstnok grensen mot Vefsn allmenning. Den andre, betegnet som Åsvørsaken, gjaldt landslott av sildefiske. Begge saker ble

vunnet av Isach Coldevin, den siste ved høyesterettsdom av 28. april 1876.

Det århundregamle samvirke mellom kysten og fjordbygdene eksisterte på sett og vis ennå i 1800-årene. Ved Bjørnsmarkedet på Sør-Dønna i juni hvert år møtte ranværingene opp med båter og annet trefang, never og tjære, mens øyværingene brakte spekesild, salt fisk, utfuglegg og dun. Der kom også proprietærene for å innkassere landskyld, bygsle bort gårder og avtale levering av tømmer og ved. Selvsagt var der også tilstrømming av handlende sørfra. Lokale markeder av mindre omfang, såkalt tiendebytte ble holdt omkring mikkelsmesse på Hemnesberget og på Mo. Her kom også samer. Det må legges til at man på Dønnesgården hadde to "sjødrenger" som sørget for sjøbruket og fungerte som høvedsmenn i Lofoten eller Åsvær. Gården hadde også en fast "veidemann" som ble sendt til Åsvær om våren for å skyte kobbe.

Dønnesgodset ble holdt samlet så lenge Isach Coldevin levde. Men kort etter hans død i 1885 begynte forhandlinger om salg.

Godset blir oppløst.

I midten av 1800-årene var nesten alle jordegodsene i Nord-Norge i oppløsning. Det gjaldt de tre Tromsøgodsene omkring Karnes, Bentsjord, og det gjaldt det benefiserte gods som tilhørte staten. Walnumgodset i Hemnes ble solgt i 1870-årene. Brodtkorb på Tjøtta og Holst på Belsvåg solgte skogene i Vefsn og Hattfjelldalen til engelskmennene i 1860-årene, men bøndene var fremdeles leilendinger og fikk først senere kjøpe brukene. To av de mindre godskompleksene samlet henholdsvis omkring Terråk og Husby, og har bestått helt til moderne tid.

De økonomiske forhold i Nordland var sterkt forandret i 1880-årene. Godt sildefiske og gode Lofot-år hadde brakt litt kapital ut til fiskere og bønder. Flere sparebanker var grunnlagt, og landet hadde fått en hypotekbank. Den gamle handelskreditten var i ferd med å bli avløst av bankkreditt, noe som gav større økonomisk bevegelighet. Endelig var også synet på leilendingsvesenet i ferd med å endres. Kystbefolkningen så en fordel i å få kjøpt sine gårder for å bruke dem som panteobjekt når de skulle anskaffe større garn og båter, og skogbøndene ville gjerne ha friere rådighet over skogen.

Som nevnt solgte Jacob Coldevin Ranens rydninger til staten i 1888. Hans forutsetning var at de enkelte gårder skulle bli tildelt rettigheter til skog og beite, slik at de kunne opprettholde en rimelig levestandard. Forstvesenet som skulle administrere disse eiendommene, regnet riktignok med å selge gårdene til brukerne, men staten skulle holde tilbake 3.600 hektar skog og dessuten høyfjellet med beitemarker. Dette var ikke etter selgerens ønske, men der fantes ingen klausul i kjøpekontrakten. Derfor kunne staten henvide til at en leilending ikke hadde rett til mer skog enn hva han trengte

til husbehov og eventuelt en bagatell til salg. Dette vakte atskillig misnøye.

I 1895 solgte enkefru Anne Cathrine Coldevin rydningsgodset i Sør-Rana. Hennes to sønner Hans Johan Emahus Tønder Coldevin (f. 1834, d. 1932) og Jørgen Harsleb Coldevin (f. 1835, d. 1933) overtok mesteparten av det gjenværende gods. Endel gikk også i arv til de to søstre Hanna, gift med Anders Christensen Husby, og Sophie, gift med Oscar Baust, Øksningen. Jørgen Coldevin kjøpte gården Store Milde i Fana som han drev til sine eldre år, flyttet så til Nordstrand ved Oslo og levde sine siste år i Rosendal i Hardanger.

Som eldste sønn ble Hans Coldevin etter tradisjonen eier av hovedgården og den største andel av godset. Han fikk først handelsutdannelse i Bergen, gikk siden på Jønsberg landbruksskole ved Hamar og var en tid elev ved landbohøyskolen i København. Dernest var han en tid i Skottland for å se praktisk landbruk i strøk som ble ansett for å ha lignende vekstforhold som Nordland. Driften på hovedgården ble modernisert ved anskaffelse av nye landbruksredskaper, ved innførsel av Ayrshirekveg og ved anlegg av et meieri for produksjon av smør og ost. Problemet ved driften av en slik gård i Nordland var nemlig å gjøre melkeproduksjonen økonomisk innbringende. Interessen samlet seg sterkt om selve jordbruket. Fra eldgammel tid hadde eierne av gården utrustet ekspedisjoner til Lofot-fisket og til vinterfisket i Åsvær. Dette ble nå oppgitt. Endel tømmer ble drevet ut av skogene i Rana, men det ble ikke anlagt noe sagbruk. Hans Coldevin var ordfører i Dønnes en rekke år, og gikk sterkt inn for å bygge veier i kommunen. For sin virksomhet ble han ridder av St. Olav. I 1904 overlot Hans Coldevin Dønnes hovedgård med husmannsplasser, deriblant Åsvær, til sin eldste sønn Isach Jørgen Coldevin (f. 1877, d. 1968). Han fikk også noen få leilendingsgårder ute på kysten. Selv flyttet Hans Coldevin inn til Mo i Rana hvor han drev gården Revelen og hvor han levde til sin død i 1932.

Den unge Isach Coldevin hadde fått utdannelse ved landbrukshøyskolen på Ås. Dernest reiste han til Danmark hvor han studerte arvelære og planteforedling hos den kjente professor Wilhelm Johansen. Siden var han elev hos etatsråd Brandt på Søndre Elgkjar i Jylland. Der fikk han interesse for skogplanting og organisering av landbruksomsetningen.

Hjemme på Dønnes tok Isach Coldevin fatt på en planmessig modernisering. Meieriet ble utvidet, og han anskaffet en motorbåt som hentet melk omkring i distriktet. Under et besøk i England i 1907 kjøpte han en jordbrukstraktor, og satte seg inn i bruken av den - det var den første traktor i Norge. Storfeet søkte han å foredle og utvidet bestanden med utstrakt bruk av kraftfor. I de luneste liene plantet han nær 500 mål granskog, og begynte med planteskole for å kunne forsyne gården og distriktet med granplanter. Grønnsaker ble dyrket til bruk for både mennesker og dyr. På egen bekostning ansatte han meierist, gartner og flere agronomer for fjøskontroll og

opplysningsarbeid i distriktet. I Åsvær bygde han rorbuer, og ved gården fikk han bygd et forsamlingshus.

Bak dette lå et økonomisk og sosialt program, idet Isach Coldevin mente at jordbruket måtte skilles fra fisket og intensiveres, mens fisket burde drives på helårsbasis med større fartøyer. Håpet var at når myndighetene så resultatene, ville de gi planene den nødvendige støtte. Det som han hadde gjort, forutsatte store investeringer som foreløpig ikke gav tilsvarende inntekt.

Våren 1911 måtte Isach Coldevin gi opp. Han utvandret til Amerika. Året etter ble leilendingsgårdene solgt til brukerne. Dernest dannet de ca. 20 husmenn på Dønnesgården et konsortium og kjøpte hele gården. Selve hovedbruket ble i 1916 solgt til J. Løvdahl, mens husmennene overtok sine plasser som selveiere. Konkursen på Dønnes og krisen etter 1920 førte til at gårdene i Rana etterhvert ble solgt til brukerne. En økonomisk enhet bygd på samvirke mellom jordbruk, fiske og skogsdrift var dermed oppløst etter å ha holdt sammen i mer enn 900 år.

Arkivet fra Dønnes.

Våningshusene på Dønnes og endel uthus som lå omkring inntunet, brant ned høsten 1892. Av det arkivstoff som gikk tapt, må vi særlig beklage tapet av en da 150-år gammel avlingsbok for gården. Men de eldste arkivsakene som ikke lenger var aktuelle, ble oppbevart på et gammelt "tiendestabbur" langt ute på et jorde. Her var også en samling gamle bøker, vesentlig teologi og jus, dessuten geografi, historie og litt skjønnlitteratur, i alt ca. 900 bind som nå er i bygdesamlingen i Mo.

Hva det bevarte arkivet inneholder, vil sees av registeret. Der er store lakuner, især for den seinere tiden, men her vil supplerende stoff være å finne i offentlige arkiver.

Bygselkontraktene skulle tinglese, men det ble ikke alltid gjort. I slike tilfeller vil man kunne finne dem i godsets offisielle hovedbøker og bygselprotokoller som ble autorisert av amtmannen. Navn og årstall til kunnskap, om brukerne på gårdene vil man også kunne finne i de vanlige jordebøkene som ble ført under markedet på Bjørn eller ved tiendebyttene. Arvedelingene og de mange "designationer" over godset kan gi tilskudd til gårdshistorien. Det samme gjelder en rekke kårkontrakter, frasigelsesbrev og husmannskontrakter. Årsleien av bygselbrukene er nøyaktig ført, til dels også tiendepenger (kongetiende) som staten hadde forpaktet bort. Men bygselsummer (innfestingssum) er neppe noen gang oppgitt. Det samme gjelder skogtienden. Om landslott av sildefisket fins noen få oppgaver.

Prosessreferatene har vel mest interesse for jurister. Allikevel kan de kaste lys over fortidens rettsoppfatning. Skjønt godseierne på Dønnes en tid hadde sakefallsrett, dvs.

innkasserte bøter, og endog holdt arrest på gården, fins intet om dette bevart, bortsett muligens fra noen få brevkopier.

Hans Coldevin har skrevet en historikk om Dønnes gård og livet der. Det som forfatteren forteller av selvoopplevd stoff, altså fra 1840-årene og utover, er verdifullt. Når det gjelder den eldre tid, må det erindres at nedskriveren ikke var fagmann, og hans hjemmelsmann i denne eldre historien Mikal Jakobsen var heller ikke egentlig kritisk historiker.

Arkivet vil gi et bilde av et noe statisk samfunn hvor forholdet mellom proprietær og leilending var noe forskjellig fra det en møter på Østlandet. Den nye tid som kom med eksplosiv styrke omkring siste århundreskifte, får vi bare et negativt bilde av ved at den førte til oppløsning av godset. Forsøket på å føre driften over i moderne former var typisk for den allmenne optimisme i Nordland netopp i årene fram mot 1920. Men det endte med en akutt katastrofe.

Mynt, mål og vekt. Matrikkelskyld og jordleie.

Vi skal gi noen data for den tid som omfattes av Dønnesarkivet, altså tiden fra ca. 1650 til 1920.

De gamle myntenhetene (hovedmynten) var gjerne basert på sølv, teoretisk var pariverdien fastsatt etter innholdet av sølv, men staten knep inn på sølvgehalten, og mynten var stadig utsatt for devaluering. Det hendte at hele pengesystemet brøt sammen og måtte erstattes av et nytt. Sedler som offisielt godkjente pengerepresentativer, var praktisk talt ikke brukt i Danmark-Norge før mot slutten av 1700-årene.

Skal en vurdere verdien av en given pengesum fra gammel tid, er det meningsløst å sammenligne den med en moderne pengeenhet. Det må vurderes i forhold til en samtidig realverdi, f.eks. 1 tønne korn, 1 våg tørrfisk, 1 ku eller 1 sau. Dette er objekter som det ligger nær å tenke på i vårt tilfelle.

Innenfor den periode vi behandler, eksisterte det stort sett fire myntsystemer:

Til 1812:	1 riksdaler (kurant)	- 6 mark	- 96 skilling
1813 - 1816:	1 riksbankdaler	- 6 mark	- 96 skilling
1816 - 1875:	1 spesidaler	- 5 ort(mark)	- 120 skilling
1875 -	1 krone	- 100 øre	

Kong Kristian 4. hadde innført kronen som hovedmynt. En halvkroner ble kalt en slettdaler. Dette systemet kom snart i forvirring, og i 1671 ble en ny enhet, nemlig spesidaleren, innført. Denne var nok vel kjent fra før, men fra nå ble den regningsenhet, dvs. at den ble grunnlag for kursberegning selvom den ikke ble utmyntet. Det gikk $9 \frac{1}{4}$ daler på en mark fint sølv etter kølnsk vekt (ca. 234 gram). Spesidaleren fikk sitt navn fordi den var basert på grunnverdimetallet (species - dvs. selve "arten"). Verken spesidaleren eller kronemynten spiller noen rolle i vårt eldre materiale. Men i 1695 innførte kongen riksdaler dansk curant med en pariverdi på 122,5 i

forhold til spesidaleren, altså 100 spd. - 122,5 rd.d.c. Riksdaleren begynte å synke i verdi etter 1780, og dermed steg prisene. Fra en parikurs på 122,5 var riksdaleren på nyåret 1813 kommet ned i 1800. Ved pengeforordningen av 5. januar 1813 ble det innført en ny enhet ved navn riksbankdaler med pariverdi 200, dvs. $\frac{1}{2}$ spesidaler i sølv. Det er dette som kalles med et feilaktig navn statsbankerotten i 1813. Staten hadde ikke garantert pengeverdien. Staten var heller ikke bankerott. Den nye pengeenheten var endog et forsøk på å skrive opp pengeverdien. Forsøket på å revaluere og stabilisere pengeverdien mislyktes fullstendig. Riksbankdaleren sank katastrofalt til en kurs på 1200. Ved opprettelsen av Norges Bank i 1816 fikk vi så vår norske spesidaler, og 10 riksbankdaler ble da omregnet til 1 spesidaler. Endelig i 1877 ble kronemynten innført, slik at 1 spesidaler ble regnet lik 4 kroner.

Verdiforholdet mellom de skiftende pengeenheter ble forskjøvet ved depresieringen og var ved tidspunktet for omregningen slik:

6 riksdaler	- riksbankdaler
10 riksbankdaler	- 1 spesidaler
1/4 spesidaler	- 1 krone

Sølvverdien som disse enhetene hadde, kan ikke godt brukes til å vurdere moderne realverdier. Men disse myntenhetene er i eldre skrifter ofte blitt omregnet til fullverdige gullkroner. På denne måte får man et begrep om deres innbyrdes pariverdi ved den tid da de ble innført. Riksdaleren skulle da svare til kr. 3,20, riksbankdaleren til kr. 2,00 og spesidaleren til kr. 4,00.

Pengenes synkende verdi er en tendens som går gjennom hele historien, og den gjelder vår tidsperiode. Bare i enkelte korte perioder har vi hatt en stigning i pengeverdien, om enn ikke særlig sterk. Den norske spesidaleren sank til under pariverdi etter 1816, men steg fra 1825 og var i pariverdi fra 1842. Hvis en vil vurdere priser i omsetningen, må en ta hensyn til disse svingningene.

De måleenhetene vi har å gjøre med før metrisk mål og vekt ble innført i 1876, er dels danske og dels gamle norske. Mange er vanskelige å oppgi eksakt, og forskjellige mål var i bruk, alt etter den vare det gjaldt å måle. Vi tar med noen av de mest brukte:

1 pott	- 0,97 liter
1 kanne	- 2 potter - 8 peler
1 korntønne	à 138,97 liter - 8 skjepper - 144 potter
1 fisketønne (brennevinstønne)	a 115,81 liter - 3 anker - 120 potter
1 alen	- 2 fot - 24 tommer
1 skålpund	- 2 mark - 0,498 kilo
1 våg	- 3 bismerpund - 36 skålpund - 17,93 kilo

1 skippund - 320 skålpund

Fra gammel tid var hver gård satt i en fast offisiell verdi som dannet grunnlag for skatteligningen. Den kaltes landskyld; egentlig var det årsavgiften som leilendingen betalte til jordeieren. Men som offentlig verdibenevnelse fikk den navnet matrikkelskyld. I Nordland ble landskylden (i betydningen årsleie) og dermed matrikkelskylden regnet i tørrfisk, og de tilsvarende navn på vektenheter ble brukt som betegnelser for matrikkelskyld, uansett om ytelsene forlengst var omgjort i penger.

En modernisering av matrikkelen ble forberedt i 1723, men ikke gjennomført. Ved lov av 17. desember 1836 ble en mer moderne og ensartet matrikulering for hele landet innført. Den ble møtt med atskillig misnøye og ble erstattet av en ny ved kgl. res. 29. mai 1886 (lov av 6. juni 1863). De tre matriklene hadde ingen direkte innbyrdes verdirelasjon. Matrikelbetegnelsene som jeg har å gjøre med på Dønnes, er da følgende:

Den gamle matrikel: 1 våg - 3 bismerpund - 72 mark

Matrikel av 1836 : 1 skylddaler - 5 ort - 120 sk.

Matrikel av 1886 : 1 skyldmark - 100 øre

Den eldste matrikel hadde en rekke forskjellige skyldspesier, alt etter distriktet og næringsforholdene, slik at 3 våg fisk i Nordland kunne svare til 1½ laup smør eller til 1½ spann korn eller til 1 skippund tunge ettersom det gjaldt Trøndelag, Vestlandet eller Østlandet. Den danske enheten 1 tønne land svarte på norsk til 4 mål jord eller 10.000 kvadratalen og i moderne mål 0,39 hektar.

Jordleien ble i sagatiden avtalt for hvert år; leilendingen kunne da sies opp, men snart ble en treårs-kontrakt det vanlige. Ved slutten av 1500-årene ble livsfeste påbudt. Med stigende priser ble det da til at leilendingen betalte en "tilgave" når han festet gården. Dette var nok forbudt, men selv staten overholdt ikke loven; innfestingssummen, vanlig kalt bygselen, ble snart en fullt legitim del av jordleien, og det var viktig, for dermed fikk bonden rett til å sitte på gården så lenge han levde, altså livsfeste.

Men det gamle treårsfestet etterlot minner. Den "tilgaven" som bonden i sin tid betalte for en treårs-kontrakt ble stående. Videre hadde det vært skikk at jordeieren, hans ombudsmann, eller på krongodset fogden, besøkte gården hvert tredje år for å se til at den ble ordentlig drevet, fastsette åbot (erstatning for manglende vedlikehold) eller eventuelt fastsette en ny treårskontrakt. Han og hans skyssfolk måtte da ha underhold (veitsle) på gården. De to ytelsene, tredjeårstage og landbohold ble ofte slått sammen under navnet

tredieårstage, i Dønnes-arkivet til dels kalt fjerdepenger eller bare tage.

Kongen kunne pålegge bøndene festningsarbeid eller kjøring for bergverkene. Mulig var det i analogi med dette at adelige setegårder som Dønnes kunne kreve arbeidsplikt. De nærmeste leilendingene på Dønnes som kaltes gårdmenn, hadde 2 - 4 dagers reell arbeidsplikt, de som bodde lenger borte, betalte et lite tillegg til landskylden under navn av arbeidstoll eller arbeidspenger.

Landbohold, tage og arbeidstoll var relativt små ytelser og ble fastsatt etter matrikkelskylden. Skyssferden oppr. fornskapsdaleren var derimot 2 spesidaler fast på hver gård, som før nevnt.

Disse tilleggene til landskylden skapte nok uvilje til en begynnelse. Men etterhvert som penger kom inn i omsetningen i stedet for naturalier, ble det en fordel at tidkrevende arbeid ble erstattet med faste pengeytelser.

Vareytelser in natura forekom ikke på Dønnes som leilendingsavgifter i den tid vi behandler. I kårkontraktene forekom naturligvis naturalytelser. Arbeidsplikten som husmennene og gårdmennene hadde, ble visstnok tildels likvidert i penger. Stort sett var arbeidet i slåttonn og skuronn på hovedgården, basert på husmennes plikttjeneste. De ble tilkalt for hver dag ved signal fra to forskjellige hauger ettersom det gjaldt plassene i sør eller nord.

Efterskrift

Denne artikel er skrevet af dr.phil. Axel Coldevin og er oprindeligt udgivet i 1980 som indledning til registraturen for det Coldevinske godsarkiv fra Dønnes.

©1980, Universitetsbiblioteket i Trondheim

Gengivet på Jan Tuxens hjemmeside

(http://hjem.get2net.dk/jan_tuxen/doennesgodset.pdf) med tilladelse fra Universitetsbiblioteket i Trondheim.

Artiklen er også tilgængelig i HTML-format:

http://hjem.get2net.dk/jan_tuxen/doennesgodset.htm